

Топішко І. І.,
кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри економічної теорії Національного університету "Острозька академія"

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КРИЗИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті обґрунтовується теза щодо кризи сучасного неолібералізму і політики Вашингтонського консенсусу, що на ньому ґрунтується. Можливість подолання теперішніх кризових явищ розглядається у контексті зміни наявної моделі соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: неолібералізм, монетаризм, модель соціально-економічного розвитку, реформи.

В статье обосновывается тезис о кризисе современного неоллиберализма и политики Вашингтонского консенсуса, которая на нем базируется. Возможность преодоления нынешних кризисных процессов и явлений рассматривается в контексте изменения существующей модели социально-экономического развития.

Ключевые слова: неоллиберализм, монетаризм, модель социально-экономического развития, реформы.

The thesis of the crisis of contemporary neo-liberalism and the Washington policy consensus, which is based on it, have been justified in the article. Possibility to overcome the current crisis is seen in the context of changing the existing model of socio-economic development.

Keywords: neo-liberalism, monetarism, the model of socio-economic development, reforms.

Постановка проблеми. Найвидатнішому економісту ХХ ст. Дж. М. Кейнсу належить думка, яка не тільки не втратила актуальності до наших днів, а й залишається з плином часу все більш затребуваною та важливою. Економічна теорія, – як вважав видатний англійський економіст, – не є набором готових рекомендацій, що придатні для прямого, безпосереднього використання в господарській практиці. Теорія, за Кейнсом, як і за Марксом, є швидше методом, ніж вченням. А Дж. Робінсон, яку теж прийнято відносити до когорти найвидатніших економістів минулого століття, неодноразово наголошувала на тому, що теорія є не чим іншим, як ящиком з інструментами, якими ми усвідомлено і цілеспрямовано впливаємо на соціально-економічну реальність і змінюємо її.

Повний, безпрецедентний провал "ринкових реформ" останнього двадцятиліття в Україні і низці пострадянських країн і в той же час небачені до цього часу успіхи в ринковому реформуванні Китаю, В'єтнаму та низки інших держав "створюють складні проблеми для традиційних економічних теорій". [1, с. 24.] Ще в далекому 1994 році новообраний тоді Президент України Л. Кучма влучно зазначив: "Те, що сталося з економікою України, не має історичних аналогів" [2, с. 28]. Характер процесів та домінуючих тенденцій, що мали місце всі ці роки, не дають підстав для більш оптимістичних оцінок як теперішнього стану української економіки та соціальної сфери, так і прогнозів щодо перспектив їх розвитку як у найближчому, так і більш віддаленому майбутньому. Це спонукає звертатися не лише до оцінок поверхових процесів і форм прояву змісту реформ та засобів і інструментів їх здійснення, а й до аналізу вихідних, фундаментальних принципів та теоретичних засад, на яких вони здійснюються. "Якщо б з економічною теорією реформ, – зазначає Нобелівський лауреат Дж. Стігліц, – все було благополучно, то те ж саме було б і з політикою" [3, с. 28]. Виникнення і наростання кризових явищ як у світовій, так і особливо у вітчизняній економіці значною мірою зумовлено кризовим станом економічної науки, відірваністю ряду її ключових постулатів від реалій життя та широко розповсюдженою еkleктикою. "Економічна наука, – зазначають П. Єщенко і А. Арсеєнко, – зробила свій вагомий "внесок" у сучасну реальність... Головними причинами догматизму є методологічні засади економічного аналізу, відрив теоретичних положень від реальної господарської практики... замість старих догм і міфів народжуються нові догми і міфи... "Економікс" не має у своїй основі єдиної методології; оскільки одні розділи підручників з "економікс" побудовано на теорії чинників і витрат виробництва, другі – на маржинальній основі, треті – на основі теорій попиту і пропозиції тощо" [4, с. 18, 19, 21].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Стан та домінуючі тенденції в розвитку економічної науки глибоко і всебічно досліджуються у працях багатьох відомих зарубіжних та вітчизняних економістів. Ця проблематика знаходить відображення в публікаціях Л. Абалкіна, М. Блауга, А. Гальчинського, В. Геєця, Р. Гейлбронера, Дж. Гелбрейта, А. Гриценка, О. Гоша, П. Єщенка, В. Леонтєва, І. Малого, М. Павлишенка, Ю. Пахомова, В. Симоненка, Дж. Сороса, Дж. Стігліца, В. Тарасевича, В. Черняка, А. Чухна та інших вчених. Причому в останній період часу все більше уваги звертається на дослідження взаємозв'язку кризи економічної теорії з кризою економіки та тупиковим характером економічної політики.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є обґрунтування необхідності зміни моделі соціально-економічного розвитку України, що ґрунтувалася на принципах неолібералізму (Вашингтонського консенсусу).

Виклад основного матеріалу. З 30-х років XIX ст. в економічній науці виникають тенденції, процеси і явища, що не дістали повного логічного завершення і до сьогодні. З одного боку, відбувався розвиток і поглиблення головних ідей представників класичної школи політичної економії. Це стосується, насамперед, таких фундаментальних принципів, сформульованих основоположниками економічного лібералізму, як конкуренція, державне невтручання, ринкова саморегуляція, вільне ціноутворення, свобода зовнішньої торгівлі тощо. На цих ідеях і принципах продовжують ґрунтуватися концепції сучасного лібералізму. З іншого боку, на основі критики основних постулатів класичного економічного лібералізму починають виникати нові потужні течії економічної науки. Причому деякі з них з самого початку зароджуються і розвиваються як повна протипага і заперечення лібералізму. Щобільше, широкі масштаби набуло явище еkleктики як спроби поєднання в рамках однієї теорії засадничих принципів різних теоретичних концепцій. Такий стан економічної науки в умовах глибоких і бурхливих змін у продуктивних силах і виробничих відносинах цілком правомірно зумовлює постановку питання багатьма відомими вченими про те, "що вже йдеться не просто про зміни в предметі і методах дослідження, а про формування нової, еволюційної, парадигми економічної теорії" [5, с. 28].

Розмаїття теоретико-ідеологічних доктрин дозволяє всебічно і більш глибоко та критично, ніж за умов монополії однієї концепції, досліджувати реальні соціально-економічні процеси, розкривати їх найбільш глибокі сутнісні характеристики. Разом з тим це розмаїття несе з собою і надзвичайно серйозні ризики та загрози для суспільства. Ці загрози перетворюються у непривабливу і навіть жорстоку реальність тоді, коли як теоретична основа економічної політики усвідомлено чи неусвідомлено обирається або в принципі хибна, або ж віджила свій час економічна концепція, не говорячи вже за зовні красиві і надто привабливі міфи. Ця проблема набула особливої гостроти й актуальності в сучасній Україні. "На ідеологічному рівні, – зазначає В. К. Черняк, – наш шлях пролягає від утопії до утопії – від утопії комунізму до утопії ринку" [6]. А відомі американські дослідники вказують, що "міф про те, що ринок вирішить усі проблеми, розростається одночасно з відвертим нехтуванням усього соціального, бо воно, мовляв, соціалістичне, отже, належить минулому, а минуле пора забувати" [7, с. 137].

Кейнсіанська доктрина, що набула цілісності в 30-х роках XX ст. в багатьох випадках, і небезпідставно, розглядалася як одночасна альтернатива як марксизму в його сталінській інтерпретації, так і крайнім правим, радикальним течіям лібералізму. Вона використовувалася як теоретична база економічної політики провідних країн Західного світу з часів Великої депресії до кінця 70-х, з початку 80-х років XX ст. "Монетаристська контрреволюція" знову вивела на авансцену теоретиків ліберального спрямування, прибічників концепції "невидимої руки" А. Сміта, а в економічній політиці призвела до розповсюдження принципів "тетчеризму" та "рейганоміки".

У зв'язку з цими процесами в західній економічній науці в останні три десятиліття (а з середини 90-х років і у вітчизняній економічній науці) набули широкого розповсюдження і навіть домінування чимало далеко небезсумнівних догматів і міфів ліберальної економічної доктрини. До їх числа можна зарахувати такі положення, що трактуються представниками сучасного лібералізму як беззаперечні, майже абсолютні істини:

- догма щодо можливості, доцільності та ефективності механізму саморегуляції ринкової економіки;
- теза щодо необхідності обмеження державного втручання в процеси функціонування економічної системи;
- положення про те, що конкуренція спрямовує економічну систему до встановлення рівноваги (насправді вона за своєю глибиною сутністю постійно порушує рівновагу);
- абсолютизація принципу максимізації прибутку як головної мети діяльності підприємств;
- отождення процесу задоволення платоспроможного попиту з процесом задоволення суспільних потреб, що є далеко не одними і тими самими процесами;
- трактування максимізації доходів акціонерів, капіталістів, власників натурально-речових чинників виробництва як процесу максимізації суспільного добробуту;
- міф щодо того, що приватна власність на засоби виробництва скрізь, завжди і за будь-яких ситуацій та обставин є більш економічно ефективною та соціально сприйнятливою;
- розгляд фритредерства як найбільш сприйнятливої і ефективною політики для всіх без винятку країн, незалежно від наявності у них конкретної соціально-економічної ситуації та рівня їх економічного розвитку.

Перелік догматів сучасного неолібералізму можна було б ще довго продовжувати й конкретизувати. Культивування цих принципів та догматів, зведення їх в абсолют і призвели до виникнення сучасної широкомасштабної світової економічної кризи та перманентної економічної кризи в Україні в останні двадцятиліття. "Необхідно усвідомити, – зазначає Олексій Толкачов, – що криза вже ставить жирну

крапку в неоліберальному розвитку людства... Теперішня системна криза, яка охопила світ, є не просто звичайною періодичною кризою капіталістичної системи. Вона носить цивілізаційний характер і є результатом вад та недоліків неолібералізму як такого” [8]. Крах моделі, що існує, вимушені сьогодні визнати навіть найбільш яскраві адепти ліберальних теорій та найбільші “акули” сучасного фінансово-спекулятивного капіталу. Зокрема, у цьогорічному виступі на щорічному всесвітньому форумі в Давосі його засновник Клаус Шваб констатував: “Можна з впевненістю значити, що капіталістична система в її теперішній формі абсолютно не вписується в модель сучасного світу... Капіталізм у його сучасній формі вже не відповідає світу навколо нас” [9].

Варто зазначити, що йдеться про модель соціальної ринкової економіки (соціалізованого капіталізму або ж капіталізму з людським обличчям), яка сформувалась з середини ХХ ст. і функціонувала в розвинутих країнах Заходу до його кінця, а в останній період почала піддаватись модифікації, реверсу капіталізації. Очевидно, що тим більше не вписується в модель сучасного світу сформований в Україні дикий капіталізм взірця ХVIII-XIX ст.

Україні на самому початку реформ була нав’язана ззовні глибоко хибна теоретична концепція монетаризму і політика реформ, що на ній ґрунтується та отримала назву Вашингтонського консенсусу, або ж шоквої терапії [10, с. 914-915]. Нічого спільного з реалізацією державних, загальнонародних чи національних інтересів України вона й близько не мала, що визнавали і продовжують визнавати навіть високі посадові особи. “Нам потрібно проводити, – зазначав В. П. Пустовойтенко в ранзі українського прем’єра, – ту політику (і ми будемо проводити), яку, перш за все, потрібно Міжнародному валютному фонду” [11, с. 18]. Крім того, деякі “діячі” врату суверенітету в ключових аспектах державної політики трактують не лише як очевидний, а й правильний шлях. Зокрема, народний депутат Ю. Полунєєв зазначає: “Уряд пішов по шляху, і, очевидно, правильному шляху, програми МВФ. За великим рахунком, це делегування суверенного права визначати параметри фіскальної і монетарної політики, умовно кажучи третій стороні. У цьому випадку – Міжнародному валютному фонду” [12].

Необхідно звернути увагу й на ту обставину, що рекомендації МВФ, які нав’язуються країнам периферії ніде не використовуються, у будь-якому разі в таких формах, із використанням таких інструментів в країнах “золотого мільярду”. “США як і країни західної Європи, – зазначає академік Ю. М. Пахомов, – у своєму розвитку спиралися потрібною мірою на державу, а ліберальна модель для них – це багато в чому модель для слаборозвинутих країн, які саме через лібералізм вирощували на злиденності олігархів і ставали легкою здобиччю заходу” [13].

Модель “ринкового” реформування економіки України на основі принципів Вашингтонського консенсусу, шоквої терапії передбачала реалізацію цілого комплексу заходів в економічній та соціальній сферах. Більшість із них, незважаючи на катастрофічні наслідки, продовжує втілюватись у життя вітчизняними горе-реформаторами і донині.

Вихідним принципом реформування був проголошений і реалізований на практиці принцип безальтернативності (незважаючи на соціальну ціну) прискореного, хаотичного злому існуючої на той час командно-адміністративної (соціалістичної) соціально-економічної системи і заміни її принципово новою, ринковою системою господарювання за рецептами адептів монетаризму. Черговий стрибок, але тепер, за Є. Гайдаром, вже в невідомість, та ще й з закритими очима, обернувся небаченою в індустріальну епоху деградацією всіх сфер суспільного буття, насамперед продуктивних сил. І можна з впевненістю прогнозувати, що якщо й надалі реформування буде продовжуватись на основі гайдара – чубайса – тігіпківської ідеології, то незабаром, перефразовуючи крилатий вислів відомого українського політика, ми можемо не мати вже й того, що маємо нині. Насамперед тому, що створений у радянський період потенціал у більшості сфер або вже вичерпаний повністю, або ж близький до повного вичерпання вже в найближчий період. Рівень зношеності основних виробничих фондів сягає критичних позначок у 60-70%, а в деяких галузях та сферах зашкалює за 80-90%.

Незважаючи на двадцятилітній період “ринкового реформування” досі чітко не визначена його мета, не окреслені стратегічні пріоритети. В ньому гостро бракує системності, узгодженості та збалансованості головних цілей та засобів їх досягнення. Нерідко цілі підміняються засобами (наприклад, приватизація нерідко розглядається не як один із засобів досягнення мети, а як власне мета).

Нова стратегія, концепція і програма подальшого реформування мали б ґрунтуватись, як на наш погляд, на принципово іншій філософії. Реформи, в процесі яких постійно і карколомно зростають доходи вузького прошарку (1-2%) одних і тих самих людей, тоді як доходи й умови життєдіяльності більшості народу залишаються тривалий час незмінними, а то й погіршуються, неминує, раніше чи пізніше, приречені на повний провал. Усунення дикої диференціації в доходах, приведення співвідношень у них до стандартів, що існують в країнах з соціально орієнтованою ринковою економікою, є сьогодні найбільш нагальною проблемою.

Суттєво нових підходів потребує проблематика, що пов’язана з реформуванням відносин власності. До цього часу реформування цих відносин як ключової ланки в системі виробничих відносин, зводи-

лось майже виключно до приватизації. Сьогодні більш актуальною в багатьох сферах є не приватизація, а націоналізація раніше "прихватованої" власності. Це стосується, насамперед, паливно-енергетичного комплексу, машинобудування, фінансової сфери.

Особливу небезпеку несуть наміри "реформаторів" щодо введення землі в ринковий обіг, перетворення її в товар, об'єкт купівлі – продажу. В умовах, коли вже більша частина банківського капіталу належить іноземцям і контролюється ними, земля через механізми використання застави за короткий проміжок часу неминуче опиниться у їхній власності. У ринковий обіг варто вводити не право володіння землею, а право користування нею (оренди). Це уможливило б обезземелення селянства і разом з тим відкривало б можливості для розвитку різних форм землекористування і типів господарювання.

Для найманих працівників, а це абсолютно переважаюча частина економічно активного населення, ключову роль мають питання, що пов'язані з привласненням створюваного продукту у формі заробітної плати та похідних від неї доходів. Сьогодні доля найманих працівників у створюваному продукті є суттєво, майже вдвічі заниженою порівняно із західноєвропейськими країнами. Лише приведення співвідношень у пропорціях привласнення продукту між найманими працівниками і представниками капіталу відповідно до "європейських стандартів" дозволило б підвищити заробітну плату майже вдвічі.

У сфері зовнішньоекономічних відносин необхідно відмовлятися від безоглядної лібералізації і переходити до політики поміркованого, виваженого протекціонізму. Обвальна лібералізація цієї сфери призвела до втрати не лише значної частини зовнішніх ринків, а й ринку внутрішнього. Причому, нерідко по таких видах продукції, в забезпечені якою Україна була і надалі могла б бути цілком самодостатньою.

У рамках моделі, що існує, сформувалися "кричущі" перекоси і дисбаланси в фінансових потоках. "Розподіл валового прибутку складається на користь фінансового посередництва, операцій з нерухомістю, торгівлі. Так, машинобудування, яке виробляє 4,7% ВВП, привласнює тільки 3,2% валового прибутку, металургія – 2,7%, або в 1,85 раза менше, ніж операції з нерухомістю та у 3,72 раза менше, ніж торгівля. Обробна промисловість сплачує 53,4% податків на виробництво та імпорт, а торгівля і операції з нерухомістю – тільки 10,8%" [14, с. 32]. Забезпечити стійкий, стабільний, динамічний економічний розвиток та зростання можливо лише за умови переорієнтації фінансових потоків із фінансово-спекулятивної та торгово-посередницької сфери в реальний сектор економіки, сферу матеріального та нематеріального виробництва.

Висновки. Модель реформування української економіки на базі використання теорії монетаризму виявилась вкрай нежиттєздатною, неефективною і навіть небезпечною. Від неї необхідно терміново відмовлятися і переходити до нової моделі соціально-економічного розвитку на основі використання теоретичних принципів кейнсіанства, інституціоналізму, ідей західноєвропейської соціал-демократії.

Література:

1. Стиглиц Дж. Многообразные инструменты, шире цели: движение к пост-Вашингтонскому консенсусу // Вопросы экономики. – № 8. – 1998. – С. 3-29.
2. Кучма Л. Д. Шляхом радикальних економічних реформ. – К., 1994.
3. Стиглиц Дж. Куда ведут реформы? (К десятилетию начала переходных процессов) // Вопросы экономики. – № 7. – 1999 – С. 3-28.
4. Єщенко П., Арсеєнко А. Деміфологізація неоліберізму – шлях до подолання догматизму в економічній науці // Економіка України. – № 7. – 2011. – С. 14-25.
5. Чухно А. Науково-технологічний розвиток як об'єкт дослідження еволюції економічної теорії // Економіка України. – № 1. – 2008. – С. 12-22.
6. Черняк В. К. І ринок треба регулювати // Урядовий кур'єр. – № 153-154. – 12.10.1995.
7. Боб Дікон та Мішель Халс і Пол Стебс. Глобальна соціальна політика. – К., 1999.
8. Олексій Толкачов. Кінець неоліберального світу // День. – № 181. – 9 жовтня 2009 р.
9. Цит. за: 2000, 3.02.012.
10. Топішко І. Шокова терапія // Економічна енциклопедія. – Т. 3. – К., 2002.
11. Політика і культура. – № 15. – 22 липня – 4 серпня 1999 року.
12. Полунєєв Ю. Есть ли жизнь без МВФ? // Зеркало недели. – 14.11.2009.
13. Пахомов Ю. Біфуркаційний стан світосистемного ядра напередодні зміни світових лідерів // Економіка України. – № 4. – 2008. – С. 4-14.
14. Національна стратегія розвитку "Україна – 2015". – К., 2008.